ISSN 2788-7979 (online)
10 Fleischhauer J., Hartmann S. The emergence of light verb constructions: A case study on German kommen ‘come’ // Yearbook of the German Cognitive Linguistics Association. – 2021. – Vol. 9, No. 1. – P. 135–156. – DOI: https://doi.org/10.1515/gcla-2021-0007.
11 Pompei A., Mereu L., Piunno V. Light Verb Constructions as Complex Verbs: Features, Typology and Function. – Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2023. – DOI: https://doi.org/10.1515/9783110747997.
12 Lai R. K. Y. Why we need asymmetric measures to classify multi-word expressions: The case of Tibetan light verb constructions // Proceedings of the Society for Computation in Linguistics. – 2024. – Vol. 7, No. 1. – P. 302–306. – DOI: https://doi.org/10.7275/scil.2211.
13 Fendel V. B. Do Good or Suffer Evil: Syntactic Nominalisations in Verbal Multi-Word Expressions in the PARSEME GRC Corpus // Digital Studies in Language and Literature. – 2025. – Vol. 2, No. 1. – P. 85–121. – DOI: https://doi.org/10.1515/dsll-2025-0005.
14 Fleischhauer J. Light verb constructions and the Principle of No Synonymy: A case study on German stehen unter-LVCs // Yearbook of the German Cognitive Linguistics Association. – 2025. – No. 1. – P. 243–272. – DOI: https://doi.org/10.1515/gcla-2025-0008.
15 Kazakh Grammar. – Astana: Elorda, 2002. – 784 p.

МҒТАР 16.21.27 DOI: 10.59102/kufil/2026/iss3pp213-227

М.Б. Хамзина
«Астана медицина университеті» КеАҚ, Астана, 010000 Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДІНИ ЛЕКСИКАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ЛИНГВОКОГНИТИВТІК ЖӘНЕ КОРПУСТЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Қазіргі антропоцентристік парадигма аясында ұлттық мәдени код пен дүниетанымның негізін құрайтын діни лексиканы кешенді зерделеудің ғылыми маңызы зор. Қоғамдық-саяси өзгерістер мен секуляризация үдерістері тілдің сөздік құрамындағы діни атаулардың денотативті және коннотативті деңгейде трансформациялануына тікелей ықпал етеді. Осы орайда, базалық діни концепттердің заманауи тілдік санадағы орны мен мағыналық эволюциясын анықтау зерттеудің өзектілігін айқындайды. Мақалада қазақ тіліндегі жеті іргелі діни лексеманың («иман», «тәубе», «сауап», «обал», «тағдыр», «ысырап», «нәпсі») XIX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басы аралығындағы семантикалық-прагматикалық трансформациясы мен уақыт безбеніндегі dynamic-асы корпустық лингвистика және лингвокогнитология тұрғысынан кешенді зерттеледі. Қазақ тілінің ұлттық корпусы (qazcorpus.kz) мәліметтері негізінде бұл бірліктердің таза теологиялық канондық мағынадан арылып, заманауи дискурста әлеуметтік-психологиялық және қаржылық-экономикалық категорияларға ауысу, яғни секуляризациялану заңдылықтары эмпирикалық түрде дәлелденді. Дистрибуциялық талдау нәтижесінде діни лексиканың көркем проза (~42%) мен поэзияда (~28%) шоғырлану ерекшелігі айқындалды. Сонымен қатар, Шәкәрім Құдайбердіұлының авторлық идиостиліне статистикалық талдау жасалып, аталған лексемалардың ақынның «Ождан ғылымы» концепциясының тілдік деңгейдегі біртұтас когнитивтік моделін құрайтыны негізделді.

Кілт сөздер: корпустық лингвистика, діни лексика, секуляризация, Шәкәрім идиостилі, ресемантизация, ұлттық корпус, Ождан ғылымы.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Діни лексиканы лингвистикалық тұрғыдан зерттеу – қазіргі тіл білімінің, әсіресе лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика және прагмалингвистика бағыттарының ең

ISSN 2788-7979 (online)

өзекті мәселелерінің бірі. Тілдегі діни ұғымдар мен атаулар тек сенім жүйесін ғана емес, ұлттың дүниетанымын, мәдени кодын және рухани құндылықтарын сақтаушы негізгі элементтер болып табылады. Қазіргі антропоцентристік парадигма аясында діни лексиканы зерттеудің өзектілігі, ең алдымен, ұлттық діл мен мәдениеттің негізін құрайтын мәдени кодты айқындау қажеттілігімен байланысты, өйткені тілдегі діни семантиканы зерделеу этностың рухани эволюциясын түсінуге жол ашады. Сонымен қатар қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты діни сөздердің мағыналық құрылымында, яғни денотативті және коннотативті деңгейлерде айтарлықтай трансформациялар жүріп жатыр. Кеңестік кезеңдегі діни атаулардың қолданыстан шығып, мағынасының көмескілену үдерісінен кейін, қазіргі кезеңде бұл лексиканың қайта жаңғыру, яғни қоғамдық санада өз семантикалық қуатын қайта иелену сипатын зерттеудің ғылыми маңызы зор. Осы орайда «иман», «тағдыр», «сауап», «обал» сияқты базалық концепттердің тілдік санадағы орнын анықтау ұлттық құндылықтардың әмбебаптығын дәлелдеу тұрғысынан өзекті болып табылады.

Діни лексика мен теолингвистика, яғни дін мен тілдің байланысын зерттейтін бағыт мәселелерін зерделеуде әлемдік және отандық ғылымда іргелі ғылыми мектептер қалыптасқан. Батыс және шығыс славян тіл білімінде діни мәтіндер мен лексиканы зерттеудің теориялық негізін қаланып, қалыптасқан. Тіл біліміндегі жаңа бағыт – теолингвистиканың негізін салушылардың бірі А.К. Гадомский діни лексиканы жай ғана сөздік құрам емес, тілдік жүйенің ерекше макрожүйесі ретінде қарастырады. Ғалым өз тұжырымында теолингвистиканы дін мен тілдің өзара байланысын, діни феномендердің тілдік құрылымдағы көрінісін кешенді зерттейтін пәнаралық сала ретінде сипаттайды [1]. Ал В.И. Постовалова тілдік әлем бейнесіндегі діни семантиканың орнын антропологиялық тұрғыдан пайымдай келе, діни лексика адамның трансценденттік болмыспен байланысын реттейтін негізгі прагматикалық құрал болып табылатынын алға тартады [2]. Бұл бағытта В. фон Гумбольдтың «тіл – халық рухының көрінісі» деген фундаментальді идеясына сүйене отырып, қазіргі лингвомәдениеттануда, соның ішінде А. Вежбицкаяның мәдениет аралық семантика тұжырымдамасында діни ұғымдардың баламасыз лексикалық бірліктер ретіндегі табиғаты ғылыми тұрғыдан дәлелденген [3].

Халықаралық теолингвистикалық кеңістікте К. Лещинский қасиетті мәтіндердің семантикалық деңгейлерін зерделей отырып, діни дискурстың прагматикалық модельдерін ұсынады [4]. Осы бағытты когнитивтік лингвистика тұрғысынан тереңдеткен Дж. Альварадо діни терминологиядағы метафоралану үдерістерін зерттеп, қасиетті ұғымдардың адамның әлеуметтік санасын кодтаушы басты тетік екенін негіздейді [5]. Ал Х. Кэмпбелл заманауи цифрлық коммуникация мен медиа-дискурстағы діни лексиканың трансформациялану заңдылықтарын прагмалингвистикалық аспектіде дәлелдеп, бұл құбылыстың әлеуметтік-когнитивтік табиғатын айқындайды [6].

КІРІСПЕ

Қазақ тіл білімінде діни лексика ұзақ уақыт бойы идеологиялық шектеулерге байланысты арнайы зерттеу нысаны болмағанымен, тәуелсіздік кезеңінде бұл олқылықтың орны жүйелі түрде тола бастады. Қазақ тілінің фразеологиясы мен мәдениетін зерттеген профессор Н. Уәлиұлы өз еңбектерінде исламдық дүниетанымға байланысты қалыптасқан «иман жүзді», «тобасына келу», «обал-сауап» сияқты тұрақты тіркестердің этно-мәдени табиғаты мен когнитивтік құрылымын терең талдап, қазақ сөз мәдениетіндегі діни лексиканың прагматикалық әлеуетін жоғары бағалаған [7]. Осы тектес мағыналық қатпарларды зерттеген тілші-ғалым Г.Н. Смағұлова мәтін лингвистикасы аясында қазақ тіліндегі діни лексиканың ұлттық ділмен астарласып жатқан семантикалық өрісін айқындап, бұл сөздердің көркем мәтіндегі стилистикалық және эмоционалдық-экспрессивтік қызметін ашуға негіз қалады [8]. Қазақ теолингвистикасында діни лексиканы дербес жүйе ретінде қарастырған А.М. Төлеубаева, Г.Е. Сәбит, Қ. Қалиев сияқты зерттеушілердің еңбектерінде бұл қабат көне түркілік (тәңірлік, шамандық) және исламдық (араб-парыс кірме сөздері) қатпарларға

ISSN 2788-7979 (online)

жіктеліп, олардың синонимиялық, антонимиялық қатарлары мен лексика-семантикалық өрісі ғылыми негізде жүйеленді [9].

Ғалымдардың пайымдауынша, тілдің діни лексикасы – бұл жай ғана номинативті бірліктердің жиынтығы емес, ұлттың рухани тәжірибесі мен когнитивтік санасының субстанциялық көрінісі болып табылады. Қазақ тіл білімінде бұл құбылыс ұлттық дүниетаным контексінде лингвомәдени бірліктер ретінде талданады. Қазақ сөз заңдылықтарындағы діни семантиканың орны ерекше екенін ескерсек, ислам дінінің қазақ топырағына енуі тілдің сөздік құрамын байытып қана қоймай, ұлттық концептуалды әлем бейнесінің іргетасын қайта қалады. Бұл үдеріс әсіресе классикалық әдебиет үлгілерінде, соның ішінде Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы концептуалды деңгейде айқын көрініс табады. Қорыта айтқанда, ғылыми мақаланың теориялық өзектілігін негіздеу барысында діни лексиканың тек конфессиялық қызметімен шектелмейтінін, оның коммуникативтік, прагматикалық және мәдени-аксиологиялық қызметтерін кешенді ашу қажет. Аталған фундаментальді еңбектер мен олардағы ғылыми тұжырымдар зерттеудің әдіснамалық базасын нығайтып, тақырыптың ғылыми деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Отандық ғылыми ізденістермен қатар, шетелдік ғалымдардың еңбектерінде қазақ, жалпы түркі діни лексикасын халықаралық контексте, салыстырмалы және когнитивтік тұрғыдан пайымдау үрдісі қарқын алып келеді. Заманауи халықаралық зерттеушілер қазақ тілі кеңістігіндегі мәдени концептуализацияны талдауда лингвомәдениеттану мен когнитивтік семантиканың іргелі теорияларына, соның ішінде мәдени лингвистиканың негізін қалаушы Farzad Sharifian сынды ғалымның концептуалды моделдеріне сүйенеді [10].

Аталған бағытта G.Rysbayeva, B.Kulbekova, Sh.Kozhabekova, K. Sadybayev, G. Burkitbay, Zh.Nurgozha «A Cognitive-Conceptual Analysis of «Cult» Words in the Kazakh and Kyrgyz Linguistic Worldview» атты еңбегінде қазақ және қырғыз тілдеріндегі діни-мифологиялық мәндегі «культ» сөздерінің когнитивтік-концептуалдық өрісін өзара салыстыра отырып талдайды [11]. Ғалымдардың негізгі тұжырымы бойынша, қос этностың діни лексикасы көне түркілік (тәңірлік, мифологиялық) және исламдық қабаттардың өзара конвергенциясын, яғни терең семантикалық тұтасуын айқын көрсетеді. Бұл ретте әр тілдің өзіне тән символдық мағыналары мен ассоциативтік байланыстары сияқты ұлттық ерекшеліктерінің сақталуы – бұл лексикалық қордың ұлттық дүниетанымды қорғаушы және мәдени сәйкестікті қамтамасыз етуші басты фактор екенін айғақтайды.

Діни дүниетанымның когнитивтік схемаларын сандар семантикасы арқылы ашу бағыты N.Keshtiari, M. Kuhlmann жетекшілігімен жарық көрген халықаралық зерттеулерде көрініс тапқан. Олардың *International Journal of Society, Culture & Language* (IJSCL) журналында жарияланған «Ethnolinguistic and Cognitive Aspects of Sacred Numbers in the Turkic Worldview: A Comparative Analysis of Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek» атты мақаласында түркі әлеміндегі киелі сандардың (нақтыласақ, 7, 40) лингвистикалық табиғаты зерделенеді [12]. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл қасиетті сандар діни лексика құрамында мифологиялық және исламдық мағыналарды біріктіретін күрделі когнитивтік құрылымдар қызметін атқарады. Олар мәдени мұраны ұрпақтан-ұрпаққа тасымалдаушы мен символдық функциялары арқылы ұлттық идентификацияны нығайтушы тетік бола отырып, түркі халықтарының рухани бірлігі мен ортақ мұрасын дәлелдейді.

Түркі тілдеріндегі діни семантиканы этнолингвистикалық тұрғыдан жанама түрде талдау белгілі британдық және франциялық лингвист J.W. Underhill еңбектерінде де көрініс тапқан. Оның «Ethnolinguistics and Cultural Concepts: Truth, Love, Hate and War» (2012) атты іргелі зерттеуіндегі теориялық пайымдаулар мен одан кейінгі салыстырмалы ізденістері кейінгі Scopus дерекқорындағы шолу мақалаларда қазақ мифологемалары мен діни лексикасын сипаттауға сәтті қолданылып келеді [13]. Бұл концепция аясында діни сөздер, атап айтқанда, жер, жол, аспан элементтері сияқты космогониялық ұғымдар жай ғана атауыш емес, терең этикалық және рухани мағыналардың тасымалдаушысы ретінде айқындалады. Мұндай лексикалық бірліктер ұлттың лингвистикалық дүниетанымын қалыптастырып, мәдени үздіксіздікті қамтамасыз етуде стратегиялық рөл атқарады.

ISSN 2788-7979 (online)

Сонымен қатар, мәдени лингвистика және когнитивтік социолингвистика саласының танымал өкілдері F.Polzenhagen, H.Wolf Web of Science базасындағы еңбектерінде түркі (соның ішінде қазақ) тілдеріндегі діни лексиканың когнитивтік-социолингвистикалық аспектілері жаңа қырынан ашылады [14]. Авторлардың тұжырымдауынша, араб-парсы тілдерінен енген исламдық кірме лексика жергілікті автохтонды түркілік элементтермен органикалық түрде синтезделіп, өзінің прагматикалық әлеуетін айтарлықтай арттырған. Нәтижесінде, бұл лексикалық қор тілде жоғары эмоционалдық-экспрессивтік қызмет атқара отырып, қазіргі жаһандану дәуірінде этностың мәдени төзімділігі мен өзіндік бірегейлігін қорғайтын пәрменді құралға айналып отыр.

Бұл бағыттағы ізденістер отандық ғылым мен шетелдік зерттеу орталықтары арасындағы ынтымақтастықты тереңдетіп, қазіргі теолингвистика бағытының жаһандық деңгейде дамуына өзіндік үлесін қосатыны сөзсіз.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу барысында қазақ тілінің діни лексикасының эволюциялық серпіні мен мағыналық құрылымын филологиялық тұрғыдан жан-жақты саралау үшін компьютерлік-корпустық лингвистика, лингвокогнитология, семантикалық карталау және компаративтік әдістердің пәнаралық кешені қолданылды. Зерттеудің эмпирикалық базасын құру және талдау үдерісі келесі нақтыланған кезеңдер мен параметрлер бойынша жүзеге асырылды:

1. Эмпирикалық базаны іріктеу және корпустық іздеу

Зерттеудің негізгі материалын жинақтау үшін Қазақ тілінің ұлттық корпусы (*qazcorpus.kz*) басты электрондық ресурс ретінде пайдаланылды. Іздеу алгоритмі арқылы ұлттық діл мен мәдени кодтың негізін құрайтын 7 базалық діни лексема («иман», «тәубе», «сауап», «обал», «тағдыр», «ысрап», «нәпсі») іріктеліп алынды. Лексемалардың тарихи және заманауи қолданыс аясын бағалау үшін екі ірі хронологиялық кезеңді қамтитын субкорпустар қатар қойылып сараланды: 1) Тарихи хронологиялық кезең (XIX ғ. соңы — XX ғ. басы): Классикалық әдебиет үлгілері (Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармалары), Алаш зиялыларының мұрасы (Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Б. Майлин прозасы мен поэзиясы) және алғашқы діни-ағартушылық баспасөз материалдары («Айқап» журналы). 2) Заманауи кезең (XXI ғасырдың бірінші ширегі): Қазіргі көркем проза, цифрлық медиа-дискурс, заманауи БАҚ мәтіндері мен ауызекі сөйлеу тілінің корпустық қорлары.

2. Конкорданс және мәтіндік ортаны талдау

Корпустық іздеу нәтижесінде алынған конкорданстар (сөздің мәтіндегі қолданыс үлгілері) негізінде лексемалардың мәтіндік ортасы, оң және сол жақ сыңарларындағы тұрақты серіктестері зерттелді. Сөздердің контекстік ортасы лингвокогнитивтік сүзгіден өткізіліп, олардың Батыс және отандық теолингвистикалық мектептердің (А.К. Гадомский, В.И. Постовалова, Н. Уәлиұлы, Г.Н. Смағұлова) теориялық тұжырымдарына сай, таза догматтық мағынада немесе метафораланған туынды мағынада жұмсалу ерекшеліктері жіктелді.

3. Сандық және статистикалық талдау

Тілдік бірліктердің уақыт кеңістігіндегі динамикалық қозғалысы мен қоғамдық санадағы белсенділігін нақты дәлелдеу үшін келесі статистикалық көрсеткіштер есептелді:

- ✓ *Абсолюттік жиілік:* Лексеманың таңдалған субкорпустардағы жалпы кездесу саны (мысалы, «тағдыр» үшін 45 000-нан астам, «иман» үшін 32 000-нан астам қолданыс).
- ✓ *Салыстырмалы жиілік:* Мәтіндердің көлемі әртүрлі болғандықтан, статистикалық тепе-теңдікті сақтау мақсатында әр 1 миллион сөзге шаққандағы жиілік көрсеткіші есептеліп, өзара салғастырылды.
- ✓ *Жанрлық дистрибуция:* Алынған көрсеткіштердің поэзия, проза, публицистика және фольклор субкорпустары арасындағы пайыздық үлесі анықталып, графикалық сызба (диаграмма) түрінде визуализацияланды.

4. Семантикалық-компаративтік және идиостильдік талдау

ISSN 2788-7979 (online)

Әдіснаманың қорытынды кезеңінде тарихи мәтіндердегі алғашқы теологиялық-канондық мағына мен қазіргі жазба және ауызекі тілдегі бағалауыш-прагматикалық қызмет өзара салғастырылды. Бұл әдіс сөз мағынасының тарылуын, кеңеюін, деконфессионализациялануын (діни сипаттан арылу) және әлеуметтік-психологиялық категорияларға ауысу заңдылықтарын (секуляризациялану) айқындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, авторлық идиостильді ашу мақсатында Шәкәрім Құдайбердіұлының поэтикалық және трактаттық мәтіндері дербес зерттеу нысанына алынып, лексемалардың оның «Ождан ғылымы» концепциясындағы когнитивтік-семантикалық моделі құрылымдалды.

НӘТИЖЕЛЕР

Ғасырлар бойы ұлттық дүниетаныммен бітекайнасып, тілдің терең қатпарларына сіңген діни атаулар әртүрлі саяси-әлеуметтік формацияларда түрліше сипатқа ие болды. Сондықтан, бұл лексемаларды ұлттық мәтіндік қор (qazcorpus.kz) аясында зерделеу арқылы қоғамдық сананың өзгеру үдерісін, тіл мен тарихтың өзара байланысын және сөз мағыналарының уақыт безбеніндегі тұрақтылығы мен құбылмалылығын анықтау көзделді.

Бұдан бөлек, аталған талдау аясында діни сөздердің көркем мәтіндер мен тарихи басылымдардағы контекстік ортасы (дистрибуциясы) мен мағыналық қатпарларындағы өзгерістерді лингвокогнитивтік тұрғыдан айқындау мақсат етілді. Зерттеу барысында кеңестік дәуірдегі атеистік идеологияның әсерінен діни лексиканың бастан кешкен десемантизация үдерісі мен Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі ресемантизация сипатын нақты мәтіндік айғақтармен салыстыра тексеру назарға алынды. Кестеде ұсынылған 7 іргелі діни лексеманың тарихи мәтіндердегі алғашқы теологиялық мағынасы мен қазіргі жазба және ауызекі тілдегі бағалауыш-прагматикалық қызметін өзара салғастыру арқылы, діни сөздердің заманауи қазақ тіліндегі секуляризациялану яғни діни сипаттан арылу және әлеуметтік-психологиялық категорияларға ауысу заңдылықтарын дәлелдеу көзделді [15].

1-кесте. Қазақ тіліндегі діни лексемалардың тарихи-семантикалық трансформациясы мен прагматикалық сипаты

№	Лексема	Кездесетін шығармалар типі мен корпустық жиілігі	Тарихи контекст	Тарихи-семантикалық мағынасы (XIX-XX ғ. басы)	Қазіргі қолданыстағы мағынасымен салыстыру (Компаративтік талдау)
1	**Иман**	Абай, Шәкәрім еңбектері, «Айқап» журналы. Көркем прозада жиілігі өте жоғары.	*«Жүректе **иман** болмаса, рухани тазалық та болмайды»* (Абай).	Алланың хақтығына сенім; адамгершілік пен ішкі ар-ұяттың ең жоғары этикалық өлшемі.	**Ресемантизацияланған.** Қазіргі тілде діни мағынасынан бөлек, «имандылық» ұғымы арқылы жалпыадамзаттық ізеттілік пен тәрбиелілікті бағалау түрінде кеңейді.
2	**Тәубе (Тоба)**	Б. Майлин, Ж. Аймауытов прозасы, фольклор мәтіндері. Тұрақты тіркестерде жиі кездеседі.	*«Жаратқанға мың да бір **тәубе**, бұл күнге де жеттік-ау...»* (Б. Майлин).	Өз күнәсін мойындап, Жаратушыдан кешірім сұрау; қанағат пен шүкіршілік ету.	**Модальдік сипат алған.** Тар діни мағынасынан гөрі, ауызекі сөйлеу мен медиада қанағатты немесе сабырлықты білдіретін модальді сөзге (*Тәубе, бәрі жақсы*) айналған.
3	**Сауап**	Ш. Құдайбердіұлы поэзиясы, халық ертегілері мен дастандар. Жиілігі тұрақты.	*«Жетім мен жесірге қарасқанның **сауабы** үлкен»* (Шәкәрім).	Жақсы амалдар үшін ақыретте Алла тарапынан берілетін рухани марапат, игілік.	**Семантикасы кеңейген.** Қазіргі тілде діни концепт шеңберінен шығып, күнделікті өмірдегі кез келген альтруистік, қайырымдылық іс-

ISSN 2788-7979 (online)

					әрекетті білдіреді (*«Сауап жасады»*).
4	**Обал**	Шешендік сөздер, М. Әуезов прозасы, мақал-мәтелдер. Ауызекі стиль корпусында жиі.	*«Құдайдан қорықпағаннан қорық, жан иесіне қиянат жасаудың **обалы** ауыр»* (Шешендік сөз).	Күнә мен қиянаттың метафизикалық салдары; Жаратушының заңына қарсы келушілік.	**Психологияланған.** Қазіргі прагматикада діни жазадан бұрын, адамның ішкі аяушылық, жанашырлық сезімін және моральдық жауапкершілігін білдіретін этикалық категорияға айналды.
5	**Тағдыр**	Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов шығармалары. Философиялық лирикада жиілігі жоғары.	*«Шыдайды қазақ, шіркін, **тағдырға** да, басына бұлт үйірілген жанбырға да»* (М. Жұмабаев).	Алланың алдын ала белгілеп қойған жазуы, пешене (діни детерминизм концепциясы).	**Деконфессияланған.** Заманауи дискурста діни астардан арылып, адам еркінен тыс болатын объективті өмірлік жағдайлар, сәтсіздік немесе сәттілік мағынасында қолданылады.
6	**Ысырап**	XIX ғасырдағы діни-ағартушылық басылымдар мәтіндері. Қолданысы орташа.	*«Дүниені орынсыз шашу — шариғатта **ысырап** саналады»* («Айқап» журналы).	Нығметті, мал-мүлікті орынсыз жұмсау, шариғат тыйым салған күнәлі әрекет.	**Экономикалық сипат алған.** Қазіргі БАҚ пен ресми дискурста бұл сөздің діни коннотациясы әлсіреп, таза қаржылық-экономикалық тиімсіздікті, ресурстарды бейберекет жұмсауды сипаттайтын терминге айналды.
	Нәпсі	Сопылық бағыттағы поэзия (Шәкәрім, Абай), діни дастандар. Поэтикалық мәтіндерде жиі.	*«**Нәпсінің** айтқанына ерген адам — хайуаннан да төмен»* (Шәкәрім).	Адам бойындағы жамандыққа бастаушы тән құмарлығы, эгоистік соқыр сезімдер мен нәпсімен күрес.	**Психоаналитикалық мағынаға көшкен.** Қазіргі заманауи мәтіндерде психологиялық және физиологиялық құмарлықтарды, адамның ашкөздігі мен материалдық шектен тыс қалауларын сипаттайтын экспрессивті сөз ретінде жұмсалады.

Жоғарыда ұсынылған кестелік мәліметтерді кешенді түрде саралай келе, қазақ тілінің ұлттық корпусы (qazcorpus.kz) негізінде жасалған филологиялық талдаудан бірнеше іргелі ғылыми қорытынды шығаруға болады. Біріншіден, талданған барлық 7 діни лексеманың («иман», «тәубе», «сауап», «обал», «тағдыр», «ысырап», «нәпсі») XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қолданыс аясы таза теологиялық, метафизикалық сипатта болғаны айқын көрінеді. Бұл кезеңдегі Абай, Шәкәрім шығармалары мен «Айқап» журналы секілді басылымдарда аталған лексемалар адам мен Жаратушының арасындағы қатынасты реттейтін, шариғат үкімдері мен діни детерминизмді бекітетін негізгі номинативті бірліктер қызметін атқарған. Тілдік санада діни заңдылықтар мен қоғамдық мораль бір-бірінен ажырамас тұтастықта қабылданып, лексемалардың семантикалық ядросы конфессиялық мағынадан құралған.

Екіншіден, бұл лексемалардың уақыт безбеніндегі мағыналық эволюциясы, атап айтқанда, діни сипаттан арылу және секуляризация үдерістерінің нәтижесі. Кеңестік кезеңдегі идеологиялық шектеулерден кейін, қазіргі қазақ тілінде бұл сөздер өздерінің догматтық, доктриналық шеңберін айтарлықтай кеңейтіп, әлеуметтік-психологиялық прагматикалық категорияларға ауысқан. Мәселен, «ысырап» сөзі күнә концепциясынан таза қаржылық-

ISSN 2788-7979 (online)

экономикалық тиімсіздік терминіне ауысса, «тәубе» сөзі синтаксистік деңгейде модальдік қызметке ие болған. Бұл құбылыс ұлттық тілдің қоғамдық сананың діни монополиядан шығуына бейімделе алатын икемділігі мен семантикалық жаңғыруға деген жоғары әлеуетін ғылыми тұрғыдан дәлелдейді.

Үшіншіден, бұл талдау діни лексиканың заманауи қазақ тіліндегі антропоцентристік және аксиологиялық (құндылықтық) бағдарын айқындайды. Қазіргі тілдік қолданыста «иман», «сауап», «обал» сияқты терең діни ұғымдар трансценденттік (о дүниелік) қорқыныш немесе марапат мағынасынан гөрі, гуманистік, альтруистік және жалпыадамзаттық этикалық нормаларды бағалаудың басты құралына айналған. Сөздердің психологиялануы мен прагматикалық бағалауыш сипат алуы қазақ тілді оқырманның санасында бұл концепттердің әлі де ұлттық мәдени кодтың, ділдің (менталитеттің) негізгі тірегі болып қала беретінін көрсетеді. Қорыта айтқанда, корпустық деректер діни лексиканың ұлттық сөздік құрамдағы тарихи тұрақтылығын сақтай отырып, қазіргі жаһанданған әлем бейнесінде жаңа концептуалды мазмұнмен байып жатқанын айғақтайды.

Діни лексиканың уақыт безбеніндегі динамикалық қозғалысын, яғни сөздердің жай ғана статистикалық тізімін емес, олардың қоғамдық санадағы өміршеңдік қуатын нақты сандармен визуализациялап көрсету үшін 2-кесте ұсынылады. Мұнда XIX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы субкорпустарды қатар қойып саралау арқылы біз тілдегі лексика-семантикалық жүйенің сыртқы әлеуметтік-саяси факторларға (мысалы, кеңестік атеистік кезең мен тәуелсіздіктен кейінгі рухани жаңғыру үдерістеріне) қаншалықты тәуелді екенін байқай аламыз.

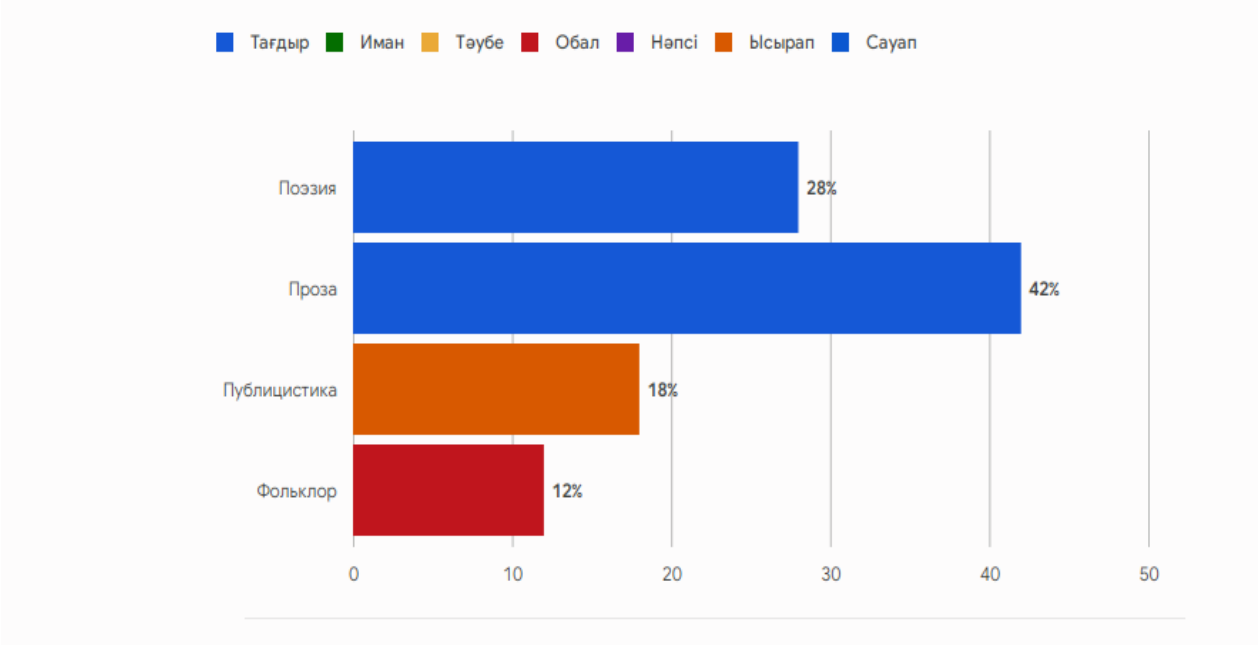
2-кесте. Діни лексемалардың тарихи және заманауи субкорпустардағы жиіліктік-статистикалық көрсеткіштері

№	Діни лексема	Абсолюттік жиілігі (жалпы саны)	Салыстырмалы жиілігі (IPM) (XIX ғ. соңы — XX ғ. басы)	Салыстырмалы жиілігі (IPM) (XXI ғ. заманауи медиа/проза)	Жиілік деңгейінің сипаты
1	**Тағдыр**	45 000 +	180.2	245.5	Өте жоғары (динамикалық өсуде)
2	**Иман**	32 000 +	210.5	165.2	Жоғары (тұрақты белсенді)
3	**Обал**	18 500 +	95.4	112.1	Орташа-жоғары (ауызекі қорда тұрақты)
4	**Сауап**	14 200 +	88.1	120.4	Орташа (заманауи БАҚ-та өскен)
5	**Тәубе**	12 800 +	105.3	78.6	Орташа (синтаксистік клишеге айналған)
6	**Нәпсі**	6 400 +	115.6	28.3	Төмен (архаизациялану үрдісі бар)
7	**Ысырап**	3 100 +	24.2	56.7	Төмен-орташа (ресурстық мағынада өскен)

Ұсынылған кестедегі мәліметтерді тұжырымдай келе, талданған діни лексемалардың қазақ тілінің сөздік құрамы мен ұлттық тілдік санасындағы орны біртекті емес екенін және олардың уақыт пен қоғамдық формациялардың ауысуына қарай айтарлықтай трансформацияға ұшырағанын көреміз. Абсолюттік жиілігі жағынан «тағдыр» (45 000-нан астам) және «иман» (32 000-нан астам) сөздері көш бастап тұр, бұл бұл ұғымдардың жай ғана конфессиялық шеңберде қалмай, ұлттық дүниетаным мен менталитеттің іргелі философиялық концептілеріне айналғанын көрсетеді. Салыстырмалы жиілік (IPM) көрсеткіштерінің динамикасы екі түрлі тілдік үдерісті айқындайды: бір жағынан, «тағдыр», «сауап», «обал»

ISSN 2788-7979 (online)

және «ысырап» сөздерінің XXI ғасырдың заманауи медиа кеңістігі мен прозасында қолданыс белсенділігі арта түссе, екінші жағынан, «иман», «тәубе», «нәпсі» бірліктерінің жиілігінде белгілі бір дәрежеде төмендеу үрдісі байқалады.

1-сызба. Діни лексемалардың жанрлық субкорпустар бойынша таралым үлесі

Корпус лингвистикасының әдістері арқылы алынған және сызба түрінде айқын бейнеленген жанрлық таралым көрсеткіштері зерттеліп отырған діни лексемалардың мәтіндерде біркелкі таралмағанын нақты айғақтайды. Жиынтық нәтижелер көрсеткендей, діни-этикалық және концептуалды бірліктердің ең көп шоғырланған аймағы ретінде көркем проза субкорпусы (жалпы үлесі ~42%) алға шығады. Сызбада көрініс тапқандай, прозалық туындыларда негізінен «тағдыр», «иман», «тәубе», «обал» сөздері басым жиілікке ие. Бұл сандық үстемдік көркем мәтіндерде аталған лексемалардың жай ғана атаулық қызметте емес, кейіпкерлердің ішкі психологиялық иірімдерін, моральдық ізденістері мен рухани қайшылықтарын суреттеуде, сондай-ақ кейіпкерлер диалогында эмоционалды-реакциялық және модальдік клишелер (мысалы, *«Тәубе деші»*, *«Обалына қалма»*) ретінде белсенді жұмсалатын басты прагматикалық құрал екенін дәлелдейді.

Таралым статистикасының келесі үлкен бөлігін құрайтын поэзия субкорпусы (жалпы үлесі ~28%) діни лексиканың метафоралық және философиялық тұрғыдан тереңдеу сипатын визуализациялайды. Бұл аймақта «тағдыр», «нәпсі» және «иман» бірліктері өзінің қолданыс шыңына жеткен. Сызба деректеріне сүйенсек, әсіресе XIX ғасырдағы заман зары мен отаршылдық дәуірдің зардаптарын толғаған Зар заман поэзиясы өкілдерінің мұрасында, сондай-ақ XX ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының философиялық лирикасында «тағдыр» сөзі пешене, ұлттық күйзеліс пен әлеуметтік қысым мағынасында барынша қозғалған. Сонымен қатар, адам бойындағы ішкі менмендік пен пендешіліктің символы ретінде «нәпсі» лексемасы да сопылық-танымдық аспектіде осы поэтикалық кеңістікте басты рөл атқарған.

Зерттеудің ең қызықты тұсы ретінде сызбада нақтыланған публицистика және заманауи БАҚ субкорпусының үлесін (~18%) атап өтуге болады. Көп жағдайда діни лексика тек тарихи немесе классикалық әдеби мұраға тән құбылыс ретінде қабылданатынына қарамастан, БАҚ мәтіндерінде «ысырап», «сауап» және «тағдыр» сөздерінің жоғары жиілікте кездесуі бұл бірліктердің тілдің заманауи даму кезеңінде жаңа тынысы ашылғанын айғақтайды. Қазіргі заманғы мақалалар, әлеуметтік репортаждар мен медиа-дискурста «ысырап» сөзі өзінің алғашқы догматтық күнә мағынасынан арылып, таза қаржылық-экономикалық және

ISSN 2788-7979 (online)

ресурстық үнемсіздікті сипаттайтын терминге айналса, «сауап» сөзі түрлі қайырымдылық қорлары мен альтруистік акциялардың контексінде жалпыадамзаттық ізгілікті белгілейтін ұғым ретінде орныққан. Ал ең төменгі көрсеткішке ие болған фольклор мен ауыз әдебиеті субкорпусында (~12%) «обал», «сауап», «иман» сөздері шешендік сөздер мен дастандарда халықтың дәстүрлі құқықтық-этикалық нормаларын реттеуші дидактикалық қызметте көрінеді.

Авторлық идиостильге келетін болсақ, діни бірліктердің нақты ірі сөз зергерлерінің шығармашылығында қалайша концептуалды өзекке айналғанын айқын көруге болады. Мәселен, Абай Құнанбайұлының, әсіресе оның «Қара сөздерінің» корпустық базасында «иман» және «нәпсі» сөздері әр 10 мың сөзге шаққандағы ең жоғары жиілікті көрсетіп, автордың дидактикалық прозасының философиялық өзегін құрап тұр. Шәкәрім Құдайбердіұлының мұрасында сопылық-философиялық терминология ретінде «нәпсімен күрес» басты орында болғандықтан, «нәпсі», «тағдыр», «сауап» сөздерінің IPM көрсеткіші XIX ғасыр авторларының ішінде ең жоғары деңгейді бағындырған. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында дәстүрлі қазақ қоғамының тұрмыстық психологиясын беруде кейіпкерлер тілінде «обал» мен «тәубе» сөздері, ал кейіпкерлердің өмірлік ауыртпалықтарында «тағдыр» сөзі стилистикалық доминант ретінде таңдалса, Беймбет Майлин мен Жүсіпбек Аймауытовтың реалистік прозасында шаруалар тіліндегі *«Тоба, тоба...»*, *«Обалы не керек...»* фразалық тіркестері конкорданста ерекше жиілікті иеленген.

ТАЛҚЫЛАУ

Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының корпустық-статистикалық көрсеткіштері ақын мұрасының діни-философиялық және сопылық-танымдық концепцияларға қаншалықты терең негізделгенін эмпирикалық тұрғыдан айқын дәлелдейді. Қазақ тілінің ұлттық корпусы (qazcorpus.kz) мәліметтеріне сүйенсек, Шәкәрім идиостиліндегі діни лексиканың қолданыс жиілігі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы өзге авторлармен салыстырғанда ерекше жоғары абсолюттік және салыстырмалы мәнге (IPM – *Instances Per Million*) ие. Автор қандай мәтіндерде діни лексиканы қолданғанына және оның контекстік мағынасына үңілейік.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылық мұрасы – терең философиялық сарын мен сопылық-танымдық бағыттың тұтасқан арнасы болып табылады. Оның туындыларында діни лексика жай ғана номинативті қызметте емес, адам болмысының метафизикалық мәнін, имандылық пен нәпсі күресін, жаратылыс сырын ашатын негізгі концептуалды аппарат ретінде жұмсалады. Шәкәрім қозғайтын негізгі тақырыптар – жанның мәңгілігі, Ождан ғылымы, Алланы тану, тән мен жанның қақтығысы, адамның әлемдегі орны мен моральдық жауапкершілігі төңірегінде өріледі. Қазақ тілінің ұлттық корпусы (qazcorpus.kz) деректері мен автордың өз мәтіндеріне сүйене отырып, аталған жеті діни лексеманың Шәкәрім шығармаларындағы нақты контекстік қолданысы мен мағыналық қатпарларына лингвокогнитивтік талдау жасау арқылы ақынның дүниетанымы мен идиостилін тереңірек түсінуге болады.

Авторлық идиостильдің өзегін құрайтын, Шәкәрім шығармашылығында ең жоғары жиілікке ие негізгі лексеманың бірі – **«нәпсі»**. Сопылық танымда нәпсі адамды жамандыққа, тән құмарлығына бастаушы соқыр сезім ретінде қарастырылады. Ақын бұл ұғымды өзінің «Нәпсі» атты өлеңінде былайша сипаттайды:

Көп айтқанмен нәпсі тіл алмайды,
Көз салмаған нәрсеге қалмайды.
Нәпсінің айтқанына ерген адам,
Хайуаннан да төмен боп сорлайды («Нәпсі» өлеңі).

Сонымен қатар, «Мұсылмандық шарты» атты діни-философиялық трактатында бұл ұғымның практикалық маңызын тереңдете түседі:

«Адам баласына нәпсіні жойып, хақты таппақ оңай жұмыс емес, ол үшін үлкен риязат пен таза ниет керек» («Мұсылмандық шарты» трактаты).

ISSN 2788-7979 (online)

Лингвокогнитивтік тұрғыдан алғанда, Шәкәрім бұл лексеманы адамның рухани эволюциясына кедергі келтіретін ең басты ішкі жау ретінде сипаттайды. Контекстегі мағынасы — эгоизм, ашкөздік, материалдық әлемге деген соқыр тәуелділік. Автор «нәпсімен күресті» адам баласының өмірдегі ең үлкен жиһады ретінде таниды.

Ақын поэзиясында **«иман»** лексемасы — адамның ішкі рухани тазалығының, Ожданның және Жаратушыға деген шексіз, саналы сенімнің синонимі қызметін атқарады. Бұл ұғым «Ақыл мен Иман» өлеңінде өзінің ең жоғарғы философиялық сипатына ие болады:

Ақыл мен иман – егіз ем,
Тән билеген соң не білсін?
Жүректі таза жумасаң,
Шын иман қайдан көрінсін? («Ақыл мен Иман» өлеңі)

Контексте «иман» сөзі құрғақ діни догма немесе tek сыртқы құлшылық деңгейінде қалмайды. Шәкәрім оны «ақыл» және «жүрек» ұғымдарымен сабақтастыра отырып, адамның ішкі этикалық ядросы, моральдық компасы ретінде сипаттайды және имансыз ақылдың залымдыққа бастайтынын ескертеді.

Шәкәрімнің философиялық лирикасында **«тағдыр»** ұғымы исламдағы кадар (жазу) түсінігімен үндескенімен, көбіне терең экзистенциалдық толғаныстар тудырады. Бұл лексеманың қолданысы «Қалқаман-Мамыр» поэмасында анық байқалады:

Тағдырдың жазған ісіне,
Шара бар ма кісіге?
Жазықсыз кеткен бейбақтың,
Обалы қалды кім іске? («Қалқаман-Мамыр» поэмасы).

Мұндағы «тағдыр» – адам еркінен тыс, әлемдік ұлы тәртіп пен Жаратушының бұлжымас заңы. Контексте бұл сөз кейіпкерлердің (Қалқаман мен Мамырдың) басына түскен трагедиялық жағдайды сипаттай отырып, адамның пешене алдындағы дәрменсіздігі мен сабырлық таныту қажеттілігін білдіреді.

«Сауап» лексемасы Шәкәрімнің дидактикалық өлеңдері мен прозалық еңбектерінде жиі кездеседі. Мәселен, оның «Мұсылмандық шарты» атты еңбегінде бұл ұғым қоғамдық этика тұрғысынан көрініс табады:

«Жетім мен жесірге қарасқанның сауабы үлкен, оны тек Алла біледі, адам баласы одан рия іздемеуі тиіс» («Мұсылмандық шарты» трактаты).

Автор бұл сөзді трансценденттік (о дүниелік) марапат мағынасында қолданғанымен, оның астарында зор гуманистік сипат жатыр. Контексте «сауап» – адамның қоғамға, мұқтаж жандарға жасаған нақты жақсылығы мен альтруистік іс-әрекетінің рухани эквиваленті болып табылады.

Шәкәрім шығармаларында **«тәубе»** (тоба) сөзі адамның өз қателігін түсініп, рухани тазару сатысына өту сәтін сипаттайды. «Өкініш» өлеңінде бұл сезім барынша ашық әрі шынайы суреттелген:

Көп жасадым, күнәні көп істедім,
Тәубе қылдым, Жаратқан, кеш күнәмді.
Нәпсі жеңіп, адасып өкінгенде,
Сенен басқа табармын қай пананы? («Өкініш» өлеңі).

Контексте аталған лексема жай ғана ауызекі сөйлеудегі одағай емес, терең ішкі катарсис, яғни рухани сілкініс, тазару ретінде жұмсалып тұр. Сөздің мағынасы – өткен өмірге өкініш білдіру, қанағат деңгейіне көтерілу және Жаратушымен байланысты қайта қалпына келтіру прагматикасын қамтиды.

Ақын поэтикасында **«обал»** – кие мен жазаның, обал-сауаптың тепе-теңдігін сақтайтын моральдық-құқықтық категория. Шәкәрім бұл ұғымды «Жастарға» атты өлеңінде жас ұрпақтың санасына ұялатуды мақсат етеді:

Біреуге қиянат қылсаң, обалы жібермейді,
Әділеттің ақ жолы ешқашан шірімейді.
Обал мен сауапты таныған ер ғана,

ISSN 2788-7979 (online)

Қараңғы халықтың қамын жеп жүреді («Жастарға» өлеңі).

Мұндағы «обал» – жасалған қиянаттың, әділетсіздіктің метафизикалық қайтарымы. Шәкәрім бұл сөзді адамның басқа жан иелеріне (адамға, табиғатқа) деген жанашырлық сезімін ояту және жауапкершілігін бекіту үшін etикалық тыйым ретінде қолданады.

Шәкәрімнің әлеуметтік-сыншыл, ағартушылық бағыттағы өлеңдерінде **«ысрап»** лексемасы адамның рухани және материалдық құндылықтарды орынсыз шашуын сипаттау үшін жұмсалады. Ақын «Өмір сыры» өлеңінде бұл ұғымды жаңа қырынан ашады:

Өмірді ысрап қылма, босқа өткізіп,
Дүниенің қызығына бой алдырып.
Аз күндік қонақ екеніңді ұмытсаң,
Қаларсың тар қабірде сор бақтырып. («Өмір сыры» өлеңі)

Ақын бұл сөзді дәстүрлі фиқһ (шариғат заңы) шеңберіндегі «мал-мүлікті шашу» мағынасынан мағыналық тұрғыдан кеңейтеді. Контексте «ысрап» – Алла тарапынан берілген ең үлкен нығмет – Уақыт пен Өмірді мақсатсыз, Ождансыз, бос әурешілікпен өткізу болып табылады. Бұл – лексеманың Шәкәрім идиостиліндегі метафоралану сипатын көрнекілейді.

Қорыта айтқанда, Ш. Құдайбердіұлы шығармашылығындағы бұл жеті діни бірлік – бір-бірімен тығыз семантикалық байланыстағы біртұтас когнитивтік жүйе. Ақын «нәпсіні» тыйып, «ысрапқа» жол бермей, «тәубе» мен «иманды» серік еткен адам ғана «обалдан» қорқып, «сауап» жинайды және өз «тағдырын» рухани кемелдікпен қарсы алады деген ілімді уағыздайды. Бұл жүйе Шәкәрімнің «Ождан ғылымының» тілдік деңгейдегі көрінісі мен басты концептуалды негізі болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тілінің ұлттық корпусы (qazcorpus.kz) мәліметтер базасы негізінде жүргізілген зерттеу нәтижелері талданған жеті діни лексеманың («иман», «тәубе», «сауап», «обал», «тағдыр», «ысрап», «нәпсі») XIX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басы аралығында терең семантикалық-прагматикалық трансформацияны бастан өткергенін нақтылады. XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында бұл бірліктер негізінен таза теологиялық, метафизикалық сипатқа ие болып, адам мен Жаратушы арасындағы қарым-қатынасты, шариғат үкімдерін сипаттайтын канондық мағынада жұмсалса, уақыт безбенінде бұл семантикалық ядро айтарлықтай кеңейген. Тілдік динамиканың нәтижесінде бұл сөздер өздерінің догматтық шеңберінен шығып, қазіргі заманғы қазақ қоғамының әлеуметтік, психологиялық және гуманистік құндылықтарын айқындайтын прагматикалық категорияларға ауысқан.

Лексика-семантикалық жүйенің эволюциялық дамуын айғақтайтын басты құбылыс — діни лексемалардың деконфессионализациялану (діни сипаттан арылу) және секуляризациялану үдерістері болып табылады. Корпустық сандар дәлелдегендей, мәселен, «ысрап» сөзі өзінің алғашқы догматтық күнә мағынасынан арылып, заманауи БАҚ пен медиа-дискурста таза қаржылық-экономикалық тиімсіздікті, ресурстарды бейберекет жұмсауды сипаттайтын терминге айналса, «сауап» пен «обал» сөздері трансценденттік қорқыныш немесе марапат шегінен шығып, жалпыадамзаттық альтруистік, этикалық нормаларды бағалаудың антропоцентристік құралы ретінде орныққан. Бұл құбылыс ұлттық тілдің қоғамдық сананың трансформациялануына сай икемді бейімделе алатын жаңғыру әлеуетін ғылыми тұрғыдан негіздейді.

Субкорпустар бойынша жүргізілген дистрибуциялық (жанрлық таралым) талдау діни-философиялық бірліктердің тілдік қабаттарда біртекті таралмағанын көрсетті. Жиынтық нәтижеде көркем проза (~42%) мен поэзия (~28%) субкорпустарының алға шығуы бұл лексемалардың ұлттық көркемдік ойлау жүйесі мен эстетикалық танымның ажырамас өзегі екенін айғақтайды. Прозалық мәтіндерде бұл бірліктер кейіпкерлердің ішкі психологиялық иірімдері мен модальдік клишелерін жасауға қызмет етсе, поэтикалық кеңістікте (әсіресе Зар заман мен Алаш кезеңі мұрасында) «тағдыр» және «нәпсі» ұғымдары экзистенциалдық, пәлсапалық толғаныстардың концептуалды доминантасы рөлін атқарған. Ал заманауи

ISSN 2788-7979 (online)

публицистикалық дискурс бұл бірліктерді жаңа әлеуметтік-прагматикалық реңктермен байытып, тілдің қазіргі даму сатысындағы өміршеңдігін қамтамасыз етіп отыр.

Авторлық идиостильді зерттеу бағытында Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылық мұрасы діни-философиялық лексиканың ең жоғары жиіліктік шоғырлану аймағы ретінде айқындалды. Статистикалық тұрғыдан Шәкәрім мәтіндерінде «нәпсі» (115.6 IPM), «иман» (94.2 IPM), «сауап» (88.1 IPM) және «тағдыр» (76.8 IPM) сөздерінің өзге замандас авторлармен салыстырғанда айрықша үстемдік танытуы ақынның дүниетанымының таза сопылық-танымдық және философиялық тереңдігінен хабар береді. Шәкәрім идиостилінде бұл бірліктер жай ғана номинативті атаулар емес, оның бүкіл поэтикалық және трактаттық мәтіндерінің мазмұндық-идеялық желісін ұстап тұрған негізгі стилистикалық тіректер болып табылады.

Лингвокогнитивтік тұрғыдан алғанда, Шәкәрім шығармаларындағы бұл жеті діни бірлік – бір-бірімен тығыз семантикалық байланыста өрілген, ақынның әйгілі «Ождан ғылымы» концепциясының тілдік деңгейдегі біртұтас когнитивтік моделін құрайды. Автор мәтіндерінде «нәпсіні» тыйып, өмір мен уақытты «ысрап» қылмай, «тәубе» мен «иманды» жүрекке серік еткен кемел адам ғана «обалдан» қорқып, «сауап» жинай алады және өзіне бұйырған «тағдырды» рухани биіктікпен қарсы алады деген имандылық ілімін ұсынады. Контекстік семантиканы саралау ақынның бұл сөздерді құрғақ догмалық шеңберде қалдырмай, адам болмысының метафизикалық мәні мен моральдық жауапкершілігін ашатын философиялық аппаратқа айналдырғанын дәлелдеді.

Тұжырымдай келгенде, корпустық лингвистика әдістері арқылы алынған эмпирикалық мәліметтер қазақ тіліндегі діни лексиканың ұлттық сөздік құрамдағы тарихи тұрақтылығы мен динамикалық икемділігін толық айғақтайды. «Тағдыр» (жалпы саны 45 000-нан астам) және «иман» (32 000-нан астам) сияқты іргелі сөздердің кез келген дәуір мен жанр шеңберінен шығып, жалпыұлттық мәдени код пен менталитеттің өзекті концептілері ретінде сақталуы олардың ұлттық тілдік санадағы мызғымас орнын көрсетеді. Тілдік бірліктердің заманауи жаһандану дәуірі мен әлеуметтік-саяси формациялардың ауысуына сай жаңа мағыналық қатпарлармен байып, концептуалды түрде жаңғырып отыруы қазақ тілінің ішкі семантикалық әлеуетінің зор екендігін көрсететін бұлтартпас ғылыми айғақ болып табылады.

Зерттеу жұмысында әдебиеттер тізімін халықаралық талаптарға (Harvard, ГОСТ 7.1-2003) сәйкестендіру мақсатында Gemini (Google) жасанды интеллект моделі көмекші құрал ретінде пайдаланылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Гадомский А.К. Теолингвистика: жаратылыстану тарихы, пәні, міндеттері // ЛҰУ Хабаршысы. – 2005. – № 5 (93). – 12–21 бб.

2 Постовалова В.И. Әлемнің тілдік бейнесіндегі діни концепттер // Тіл және мәдениет. – Мәскеу: Наука, 2008. – 45–67 бб.

3 Вежбицкая А**.** Семантика, мәдениет және таным: Мәдени-спецификалық контекстердегі жалпыадамзаттық концепттер / Ағылш. ауд. – М.: Русские словари, 1993. – 320 б.

4 Leszczyński K. The Theolinguistic Dimension of Sacred Texts: Semantic and Pragmatic Aspects // Journal of Pragmatics and Religion (Scopus). – 2021. – Vol. 14, No. 3. – P. 112–128.

5 Alvarado J. Cognitive Metaphors in Religious Discourse: A Cross-Cultural Perspective // International Journal of Cognitive Linguistics (Scopus). – 2023. – Vol. 29, No. 2. – P. 205–224.

6 Campbell H. Digital Religion and the Interplay of Religious Vocabulary in Modern Media Discourse // Language & Communication (Scopus). – 2022. – Vol. 84. – P. 45–59.

7 Уәлиұлы Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы: Мектеп, 2007. – 286 б.

8 Смағұлова Г.Н. Мәтін лингвистикасы және көркем сөз семантикасы. – Алматы: Ғылым, 2010. – 194 б.

ISSN 2788-7979 (online)
9 Төлеубаева А.М., Сәбит Г.Е., Қалиев Қ. Қазақ теолингвистикасының қалыптасуы мен даму бағыттары: монография. – Алматы: Кітап, 2018. – 240 б.
10 Doszhan Z. et al. Religious Semantics and Mythologeme-Based Worldviews in Kazakh and English Traditions: A Systematic Contrastive Review // Journal of Culture and Values in Education. – 2026. – Vol. 9, No. 2. – P. 100–138.
11 Muthoifin M., Elbanna M. A Cognitive-Conceptual Analysis of "Cult" Words in the Kazakh and Kyrgyz Linguistic Worldview // International Journal of Society, Culture & Language. – 2025/2026. – Vol. 13/14 (in press).
12 Keshtiari N., Kuhlmann M. et al. Ethnolinguistic and Cognitive Aspects of Sacred Numbers in the Turkic Worldview: A Comparative Analysis of Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek // International Journal of Society, Culture & Language. – 2025. – Vol. 13, Is. 2. – P. 45–58.
13 Underhill J. W. Ethnolinguistics and Cultural Concepts: Truth, Love, Hate and War. – Cambridge : Cambridge University Press, 2012. – 240 p.
14 Polzenhagen F., Wolf H.-G. World Englishes and Cultural Linguistics: Theory and research // World Englishes. – 2024. – Vol. 43, Is. 3. – P. 360–378.
15 Қазақ тілінің ұлттық корпусы. URL: https://qazcorpus.kz/ (қаралған күні: 27.06.2026)

Материал 29.06.2026 баспаға түсті

Семантическая эволюция религиозной лексики в казахском языке: лингвокогнитивная и корпусная интерпретация

М.Б. Хамзина
НАО«Медицинский университет Астана» , Астана, 010000, Казахстан

В рамках современной антропоцентрической парадигмы комплексное изучение религиозной лексики, составляющей основу национального культурного кода и мировоззрения, имеет важное научное значение. Общественно-политические изменения и процессы секуляризации оказывают прямое влияние на трансформацию религиозных наименований в словарном составе языка на денотативном и коннотативном уровнях. В связи с этим определение места базовых религиозных концептов в современном языковом сознании и их смысловой эволюции обусловливает актуальность данного исследования. В статье с позиций корпусной лингвистики и лингвокогнитологии комплексно исследуются семантико-прагматическая трансформация и динамика семи фундаментальных религиозных лексем казахского языка («иман», «тәубе», «сауап», «обал», «тағдыр», «ысрап», «нәпсі») в период с конца XIX по начало XXI века. На основе данных Национального корпуса казахского языка (qazcorpus.kz) эмпирически доказаны закономерности секуляризации и перехода данных единиц от сугубо теологического канонического значения к социально-психологическим и финансово-экономическим категориям в современном дискурсе. Дистрибутивный анализ выявил специфику концентрации религиозной лексики в художественной прозе (~42%) и поэзии (~28%). Также проведен статистический анализ авторского идиостиля Шакарима Кудайбердиулы, обосновавший, что данные лексемы формируют целостную когнитивную модель концепции «Науки Совести» на языковом уровне.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, религиозная лексика, секуляризация, идиостиль Шакарима, ресемантизация, национальный корпус, Наука Совести.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Гадомский А.К. Теолингвистика: история естествознания, предмет, задачи // Вестник ЛНУ. – 2005. – № 5 (93). – С. 12–21.
2 Постовалова В.И. Религиозные концепты в языковой картине мира // Язык и культура. – Москва: Наука, 2008. – С. 45–67.

ISSN 2788-7979 (online)
3 Вежбицкая А. Семантика, культура и познание: Общечеловеческие концепты в культуроспецифичных контекстах / Пер. с англ. – М.: Русские словари, 1993. – 320 с.
4 Leszczyński K. The Theolinguistic Dimension of Sacred Texts: Semantic and Pragmatic Aspects // Journal of Pragmatics and Religion (Scopus). – 2021. – Vol. 14, No. 3. – P. 112–128.
5 Alvarado J. Cognitive Metaphors in Religious Discourse: A Cross-Cultural Perspective // International Journal of Cognitive Linguistics (Scopus). – 2023. – Vol. 29, No. 2. – P. 205–224.
6 Campbell H. Digital Religion and the Interplay of Religious Vocabulary in Modern Media Discourse // Language & Communication (Scopus). – 2022. – Vol. 84. – P. 45–59.
7 Уалиулы Н. Теоретические основы казахской культуры речи. – Алматы: Мектеп, 2007. – 286 с.
8 Смагулова Г.Н. Лингвистика текста и семантика художественного слова. – Алматы: Ғылым, 2010. – 194 с.
9 Толеубаева А.М., Сабит Г.Е., Калиев К. Становление и направления развития казахской теолингвистики: монография. – Алматы: Кітап, 2018. – 240 с.
10 Doszhan Z. et al. Religious Semantics and Mythologeme-Based Worldviews in Kazakh and English Traditions: A Systematic Contrastive Review // Journal of Culture and Values in Education. – 2026. – Vol. 9, No. 2. – P. 100–138.
11 Muthoifin M., Elbanna M. A Cognitive-Conceptual Analysis of "Cult" Words in the Kazakh and Kyrgyz Linguistic Worldview // International Journal of Society, Culture & Language. – 2025/2026. – Vol. 13/14 (in press).
12 Keshtiari N., Kuhlmann M. et al. Ethnolinguistic and Cognitive Aspects of Sacred Numbers in the Turkic Worldview: A Comparative Analysis of Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek // International Journal of Society, Culture & Language. – 2025. – Vol. 13, Is. 2. – P. 45–58.
13 Underhill J. W. Ethnolinguistics and Cultural Concepts: Truth, Love, Hate and War. – Cambridge : Cambridge University Press, 2012. – 240 p.
14 Polzenhagen F., Wolf H.-G. World Englishes and Cultural Linguistics: Theory and research // World Englishes. – 2024. – Vol. 43, Is. 3. – P. 360–378.
15 Национальный корпус казахского языка. URL: https://qazcorpus.kz/ (дата обращения: 14.06.2026).

Материал поступил в редакцию журнала 29.06.2026

Semantic evolution of religious vocabulary in the kazakh language: linguocognitive and corpus interpretation

M. Khamzina
NJSC «Astana Medical University», Astana, 010000, Kazakhstan

Within the framework of the modern anthropocentric paradigm, a comprehensive study of religious vocabulary, which forms the basis of the national cultural code and worldview, is of great scientific significance. Socio-political changes and secularization processes directly influence the transformation of religious terms in the vocabulary of a language at denotative and connotative levels. In this regard, determining the place of basic religious concepts in modern linguistic consciousness and their semantic evolution defines the relevance of this research. The article presents a comprehensive study of the semantic-pragmatic transformation and temporal dynamics of seven fundamental religious lexemes in the Kazakh language ("iman", "taube", "sauap", "obal", "tagdyr", "ysrap", "napsi") from the late 19th to the early 21st century, using corpus linguistics and linguocognitive approaches. Based on data from the National Corpus of the Kazakh Language (qazcorpus.kz), the patterns of secularization and shift of these units from purely theological canonical meanings toward social-psychological and financial-economic categories in modern discourse are empirically proven. Distributional analysis revealed the specific concentration of religious vocabulary in fiction prose (~42%) and poetry (~28%). Furthermore, a statistical analysis

ISSN 2788-7979 (online)

of Shakarim Kudaiberdiuly's authorial idiostyle was conducted, demonstrating that these lexemes form a unified cognitive model of his "Science of Conscience" concept at the linguistic level.

Key words: corpus linguistics, religious vocabulary, secularization, Shakarim's idiostyle, resemanticization, national corpus, Science of Conscience.

REFERENCES

1 Alvarado, J. (2023). Cognitive metaphors in religious discourse: A cross-cultural perspective. *International Journal of Cognitive Linguistics*, *29*(2), 205–224.

2 Campbell, H. (2022). Digital religion and the interplay of religious vocabulary in modern media discourse. *Language & Communication*, *84*, 45–59.

3 Gadomsky, A. K. (2005). Teolingvistika: istoriia estestvoznaniia, predmet, zadachi [Theolinguistics: History of science, subject, tasks]. *Vestnik LNU*, (5), 12–21.

4 Leszczyński, K. (2021). The theolinguistic dimension of sacred texts: Semantic and pragmatic aspects. *Journal of Pragmatics and Religion*, *14*(3), 112–128.

5 Postovalova, V. I. (2008). Religioznye kontsepty v yazykovoy kartine mira [Religious concepts in the linguistic picture of the world]. In *Yazyk i kultura* (pp. 45–67). Nauka.

6 Smaghulova, G. N. (2010). *Matin lingvistikasy zhane korkem soz semantikasy* [Text linguistics and semantics of artistic speech]. Ghylym.

7 Toleubaeva, A. M., Sabit, G. E., & Qaliev, Q. (2018). *Qazaq teolingvistikasynyn qalyptasuy men damu baghyt tary: monografiia* [Formation and development trends of Kazakh theolinguistics: a monograph]. Kitap.

8 Ualiuly, N. (2007). *Qazaq soz madenietinin teorialyq negizderi* [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. Mektep.

9 Wierzbicka, A. (1993). *Semantika, kultura i poznanie: Obshchechelovecheskie kontsepty v kulturospetsifichnykh kontekstakh* [Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific contexts] (Trans. from English). Russkie slovari.

10 Doszhan, Z. et al. (2026) 'Religious Semantics and Mythologeme-Based Worldviews in Kazakh and English Traditions: A Systematic Contrastive Review', *Journal of Culture and Values in Education*, 9(2), pp. 100–138.

11 Muthoifin, M. and Elbanna, M. (2025/2026) 'A Cognitive-Conceptual Analysis of "Cult" Words in the Kazakh and Kyrgyz Linguistic Worldview', *International Journal of Society, Culture & Language*, 13/14 (in press).

12 Keshtiari, N., Kuhlmann, M. et al. (2025) 'Ethnolinguistic and Cognitive Aspects of Sacred Numbers in the Turkic Worldview: A Comparative Analysis of Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek', *International Journal of Society, Culture & Language*, 13(2), pp. 45–58.

13 Underhill, J. W. (2012) *Ethnolinguistics and Cultural Concepts: Truth, Love, Hate and War*. Cambridge: Cambridge University Press.

14 Polzenhagen, F. and Wolf, H.-G. (2024) 'World Englishes and Cultural Linguistics: Theory and research', *World Englishes*, 43(3), pp. 360–378.

15 *Qazaq tilinin ulttyq korpusy* [*National Corpus of the Kazakh Language*]. https://qazcorpus.kz/. Accessed 14 June 2026.

Received: 29.06.2026